

Марія МАЄРЧИК,
Ігор МАРКОВ, Світлана ОДИНЕЦЬ

**У ПОШУКАХ
СОЦІАЛЬНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ
В УКРАЇНІ**

Відділ соціальної антропології Інституту народознавства НАН України — перший академічний осередок краю в окресленій науковій царині. Програма цього Відділу визначає соціальну антропологію як науку, що досліджує людину і середовище її буття в поточному та історичному часі за допомогою методологій, що формуються на пограниччі багатьох дисциплін (етнології, історії, соціології, лінгвістики) і суміжних галузей (мікросоціології, соціолінгвістики, нараторології, критичного дискурс-аналізу, різноманітних відгалужень комунікативістики тощо). Соціальну антропологію визначає прямування до інтерпретативно-го, критичного і постмодерного бачення культури, формування моделей до розуміння її феноменології.

Особливістю інституалізації соціальної антропології в Україні є те, що вона відбувається уже не в міждисциплінарний, а в постдисциплінарний період розвитку науки (Дж. Уррі), — коли скасовуються раніше укладені схеми наук і дисциплін. Поеднання методів і методологій з різних наук у постановці та розв'язанні аналітичних завдань, характерне для міждисциплінарних підходів, переходить у постдисциплінарні дослідження, що формуються як інтелектуальні відповіді на соціальні виклики. Концепти та інструментарії для досліджень укладаються на пограниччі (на маргінесі — Дж. Уррі) дисциплін і стають результатом інтеграції зусиль учених, що зосереджуються на переважному вивченні «явищ», а не «структур», а в соціальній антропології переходять від дослідження «статусів» до вивчення «сутностей», які розкриваються через зміну ідентичностей (або їх осягнення) у динаміці.

Ця динамічна парадигма бачиться стрижневою для об'єднання відмінних за тематикою та способами проведення досліджень у спільне, соціально-антропологічне русло; вона лягла в основу укладання цього номера «Народознавчих зошитів».

Праці наших авторів охоплюють теми і концепти, характерні для соціальної антропології як метадисципліни та різних її напрямів. Одним із них є трансформація соціального середовища людини в умовах глобалізації. Теорії та методи досліджень цього напрямку формуються, зокрема, через вивчення міграцій. Адже, попри інші знані прояви глобалізації — торгівлю, комунікативні технології, фінанси і туризм — сучасні міграції виступають соціальним відображенням глобалізації, її найочевиднішим прикладом у сенсі пов'язаності людини з рештою світу (Б. Рубл). Відтак, низку праць наших авторів присвячено концептам, методам та результатам емпіричних досліджень,

що пов'язані із взаємодією цих двох феноменів — глобалізації та масових міграцій. До прикладу, статті Піркко Пітканен, Мустафи Аксакала та Світлани Одинець стосуються функціонування транснаціонального соціального простору, витвореного, зокрема, через міграції. Зазначені автори працюють із концептом транснаціоналізму в трьох вимірах: освітньому, дослідницько-методологічному та у вимірі формування і репрезентації соціальних ідентичностей.

Міграційні рухи, щоденні транснаціональні зв'язки та активності породжують освітні простори, що перетинають географічні, політичні, соціальні чи культурні кордони, формують середовища навчання, що поєднують кілька національних держав. У практичному сенсі, збільшення транснаціональної міграції разом з глобалізацією змушує освітні установи переглянути свої нинішні стратегії і практики у напрямі надання людині усіх необхідних компетенцій для повноцінної життєдіяльності у мультинаціональних та мультикультурних робочих та побутових середовищах.

Чи не першою з них стає міжкультурна компетентність. Навчання міжкультурної компетентності професорка Університету Тампере (Фінляндія) Піркко Пітканен описує «як процес, що розвивається через критичні зустрічі з культурами і за допомогою діалогу». Такі зустрічі виявляють, що люди можуть не розуміти деяких виявів поваги або відкидають те, що для інших означає однакове ставлення. Намагання зрівняти всіх учасників перед тим, як інтегрувати їх до освітніх ініціатив у межах транснаціональної співпраці, є культурно чутливим.

Професор Пітканен вважає, що знайомство з різними культурними практиками передусім допомагає виявити наші культурні самоочевидності. Відтак, підсумовує дослідниця, перехід від етноцентристського світогляду до глобальної обізнаності вимагає значних поведінкових змін. Вони не вимагають від нас пристати на точку зору інших культур, чи певної адаптації цінностей іншої культури. «Це, радше, означає, що ми маємо вивчити наші пріоритети та чітко визначити, як нам, таким різним, найкраще разом мешкати і працювати».

Доктор Мустафа Аксакал, дослідник Університету Більфольда (Німеччина), зосереджується у своїй статті на методології аналізу транснаціональних соціальних просторів. За вихідну позицію свого підходу автор бере процеси розвитку окремих те-

риторій, залучених у транснаціональні процеси, а також зворотний вплив цих процесів на спільноти мігрантів. Найкращим способом вивчення розвитку на цьому рівні доктор Аксакал вважає мультилокальне транскордонне дослідження, що допомагає у вивченні мігрантських та немігрантських соціальних просторів, транснаціональних практик та процесів.

Проте, як показують результати проведеного автором дослідження міжнародного підприємства «Касканія» у штатах Сакатерас (Мексика) та Каліфорнія (США), зв'язок між транснаціоналізмом і розвитком часто включає численних соціальних акторів, що мають відмінні логіку та практики. Тому, замість зосереджуватись на єдиній транснаціональній одиниці аналізу, необхідно включити в нього засадничі одиниці дослідження, які д-р Аксакал називає множинними одиницями аналізу, до яких входять також і нетранснаціональні актори. Найбільш адекватною формою методологічної процедури проведення якісного транскордонного дослідження, базованого на множинних одиницях аналізу, є «методологія одночасних парних взірців» В. Маццукато, що вивчає транскордонні транзакції акторів «з усіх сторін та в реальному часі» (Маццукато), та метод мультилокальної етнографії.

Стаття співробітниці нашого Відділу Світлани Одинець, яка проводила ґрунтовні якісні дослідження сучасних українських мігранток на півночі та в центрі Італії, фокусується на репрезентації їх національної та етнічної ідентичностей. При цьому українські жіночі мігрантські спільноти розглядаються авторкою через реконструкцію значень і смислів «приналежності до українства» у динаміці транснаціональних соціальних взаємодій.

З іншого боку, результати досліджень С. Одинець підтверджують зауважений дослідниками феномен несподіваного відродження етнічності, та плекання відмінностей в умовах глобалізації з її «всюдисущістю масової культури, діяльністю соціальних медіа та інформаційних мереж» (Е. Мак Грю). Етнічність стає ресурсом формування ідентичностей українських мігранток у динаміці соціальних співвідношень.

Загалом дослідження життєвих траєкторій українських жінок в Італії є лише одним з напрямів у перспективі глобальної тенденції зростання *самостійних жіночих міграцій*. Ця тенденція стосується реконструкції соціальних відносин загалом. І тут ідеться не тільки про зміну становища жінки у цих

відносинах, але про «людину мобільну» і, у зв'язку з цим, про те, як реалізують себе монади людського буття — особистість, спільнота — у всіх її вимірах. «Людина мобільна» є викликом «суспільству» і «соціетальності» (термін Т. Парсонса), а найперше, — викликом для сучасної Європи, яку, за визначенням Майкла Гейфферена, характеризує «цупка територіальність», і яка незмінно залишається сумою «територіальних суспільств».

У зв'язку з цим звертаємо увагу читачів на статтю Оксани Іванкової-Стецюк, яка розглядає цікавий феномен комунітаризації суспільно-релігійного життя, спричинений новітніми зовнішніми міграціями українців у поєднанні з відродженням релігійного життя в самій Україні після падіння тоталітарно-комуністичного режиму. Наукова розвідка О. Іванкової-Стецюк є єдиною на сторінках нашого видання публікацією про формування соціальних спільнот мезо-рівня в умовах транснаціоналізму та глобалізації.

Міграційні дослідження є одним із важливих напрямів спеціалізації співробітників нашого Відділу і його міжнародної наукової співпраці. Вони репрезентують Інститут народознавства і Україну у великому міжнародному проекті «Транснаціональна міграція в перехідний період: трансформативні характеристики тимчасової мобільності людей» (Transnational migration in transition: transformative characteristics of temporary mobility of people) — EURA-NET (2014—2017), що виконується в 11 країнах Європи та Азії Консорціумом дванадцяти університетів та дослідницьких центрів з обох частин континенту (координатор проекту — Університет Тампере, Фінляндія, проф. Піркко Пітканен).

Ще одним напрямом міжнародної співпраці Відділу у царині студій над міграціями є дослідницький проект «Міграції сільського населення в регіонах, що втрачають сільськогосподарські функції: порівняння гірських районів Малопольського воєводства та Львівської області». Тут проект представлений статтею співробітників Аграрного університету ім. Гюгона Коллонтая в Кракові д-ра П'ютра Циманова та Агнешкі П'ютровської «Вплив земельного роздроблення в Південно-Східній Польщі на міграційні настрої сільського населення». Інша публікація на міграційну тему — стаття аспіранта Відділу соціальної антропології Станіслава Федорчука «Трудова міграція з Галичини та Волині до вугільних ко-

палень Донбасу (жовтень 1939 — січень 1940) на прикладі майже незнаній сторінки історії перших місяців советської окупації західноукраїнських територій у складі Польщі, розглядає характерний для тоталітарних режимів ХХ століття, а, зокрема, СРСР, феномен насильних переміщень населення.

Дослідження сучасних міграцій пов'язані з реконцептуалізацією ключових для відповідних галузей гуманітаристики і визначальних для соціальної антропології понять, як соціодинаміка, етнічність, повсякденність. Важливе значення у становленні сучасної соціальної антропології мають гендерні студії. Усі зазначені напрями презентовані у цьому числі «Народознавчих зошитів». Так, доктор Руслан Савчинський пропонує авторську модель-ескіз соціального простору та механізми його соціодинаміки на основі синтезу положень П. Бурдьє, П. Штомпки, Н. Лумана, інших відомих соціологів. А доктор Ігор Марков окреслює зміст основного концепту (соціодинаміки), спираючись на авторські дослідження процесів зовнішніх трудових міграцій українців та положень дослідників глобалізації, соціальних мобільностей та міграції. Петро Чорний у статті про феномен етнічності в сучасному науковому дискурсі звертає увагу на некоректність поняття «етнічна територія» і розглядає етнічність у динамічній парадигмі. «Етнічна територія» — це не якийсь усталений географічний простір, а процес поширення на ньому певної культури, яка проявляє свою етнічність лише у взаємодії з іншими культурами. При цьому етнічна культура розуміється автором не як «щось, що ми маємо», а як «щось, що ми робимо». Відзначене П. Чорнієм, услід за відомими дослідниками глобалізації, етнологами та міграціологами, відродження етнічності, наперекір прогнозам про її поглинання глобалізацією, дає змогу говорити про конструювання і реконструювання етнічних ідентичностей в динаміці соціальних взаємодій в умовах глобалізації. Звідси, продовжуючи Петра Чорнія, можна додати, що етнічність стає важливим методом дослідження людини у безпосередніх («реципротних») соціальних відносинах — поза межами соціетальності.

Окреслення антропології повсякденності в українській гуманітаристиці останніх десятиліть і його диференціація щодо «всеохопного етнологічного побутування» стало предметом наукової розвідки Оксани Годованської. Авторка розглядає повсякденність з історичної, філософської, соціологічної перспек-

тив, — у контексті створення власної міждисциплінарної методології для подальших досліджень. І тут вирішальним засновком стає проведене О. Годованською розмежування між побутовою етнографією і соціально-антропологічним розумінням повсякденності. Якщо для першої характерне зосередження на матеріальному, предметно-речовому забезпеченні життєвих потреб, елементах духовної культури, що разом формують повторювані «структури повсякденності», — то у центрі останнього є людина у щоденних взаємодіях з іншими людьми, співвіднесення приватного існування людини з історичною динамікою. В полі уваги дослідниці повсякденності — прагнення зрозуміти чинники побутової поведінки конкретних людей з огляду на норми та цінності досліджуваної культури.

Стаття Оксани Кісь про використання методу усної історії у феміністських студіях Західної Європи та Північної Америки і тенденції розвитку усної жіночої історії у постсоціалістичних країнах та Україні видається дуже вдалим способом для осмислення ролі гендерних досліджень у становленні соціальної антропології. З огляду на зростання ваги соціальних інтерактивностей над інституалізованими ієрархіями у формуванні змісту історичного процесу феміністичні студії методом усної історії є ключовими для розвитку соціальних наук (на рівні постановки проблематики, розвитку методологій). Метод засадничо спрямований на те, щоб «почути голос жінки в історії», передбачає саморефлексивність дослідника, егалітарність стосунків дослідника і респондента у проведенні інтерв'ю як визначальні для розвитку голістичного підходу в науці. Феміністичні усно-історичні дослідження формують антропоцентричну спрямованість історії та соціології. Феміністичні студії методом усної історії, через їх зосередженість на почуттях, переживаннях, а не лише «фактах», спонукають суспільствознавців переходити до роботи з подіями і явищами в динамічній перспективі розуміння ідентичностей та їх змін і такої ж динамічної інтерпретації соціально-історичного процесу.

Ще одна стаття про метод усної історії у наших «Народознавчих зошитах» авторства дослідниць Університету Адама Міцкевича в Познані Магдалени Ляхович та Агнешки Смольчинської дає розгорнуту панораму розвитку цього дослідницького методу в Польщі у другій половині ХХ — першого десятиліття ХХІ століття, а також використання усної історії в документальних та освітніх проектах. Стаття спонукає до форму-

вання цікавих напрямів розвитку антропологічних досліджень та використання архівів усної історії.

Методології антропологічних досліджень у нашому числі журналу репрезентовані також публікаціями, що є зразками або описами використання дискурс-аналізу, візуальних та кількісних методів. Стаття Марії Маєрчик «Фольклористика, романтичний націоналізм і сексуальність: теоретичні аспекти вивчення історії записів сороміцького фольклору» є зразком конструктивістського постмодерного аналізу, конкретніше — дискурс-аналізу, історії фольклористики та етнографії у сфері вивчення сороміцького фольклору та інтимності. Авторка акцентує на відмінності «сороміцького» як слова народного, донаукового походження, і «сороміцького», «сороміцького фольклору» як термінів та наукових категорій. Останні, за визначенням авторки, є конструйованими поняттями, смислова рухливість яких обумовлювалася зміною панівних дискурсів ідеологій, режимів знань і влади. Звідси, робить висновок авторка, «наряд чи можна вважати «історією сороміцького фольклору» просто лиш історію запису та публікації текстів, які ідентифіковані як сороміцькі тими, хто шукає, на сороміцький фольклор... Історія сороміцького фольклору має писатися з позиції аналізу дискурсів, що цей фольклор конструюють».

Іншим прикладом дискурс-аналізу в нашому виданні є стаття Анни Трофімової, у якій на прикладі матеріалів журналу «Український тиждень» проаналізовані конструювання відносин в українському медіадискурсі. Авторка доходить цікавого висновку, що відносини між працедавцями і працівниками не мають окремішньої рамки у суспільному дискурсі і вписані у нього як випадок ширших вертикальних відносин між суб'єктами влади і «народом» як об'єктивованою групою. Частковою альтернативою цій жорсткій патерналістській рамці є дискурс фаховості, який, проте, не заступає відносин суб'єктності та партнерства між сторонами відносин праці, ніяк не представлених у медіадискурсі УТ. Неструктурованість останніх, як впливає із висновків А. Трофімової, вказує на відсутність соціального ґрунту для зміни згаданої патерналістської рамки відносин праці, відносин влади і суспільства, — як і стислого зв'язку між цими двома сферами.

Візуальні методи антропологічних досліджень презентовані публікацією Вікторії Дмитрюк та Олександра Прігаріна «Етно/фотографія в антропологічних

перспективах: про методи опрацювання приватних зібрань». В умовах глобалізації та розвитку комунікативних технологій візуальна антропологія набуває прав громадянства поряд із антропологією наратологічною. Сформульована таким чином авторами під час доповіді на Методологічному семінарі нашого Відділу перспектива візуальних методів спонукає замислитися над еволюцією фотографії, інших технологічних засобів візуалізації — від «фіксації» (пам'ятних подій у житті, людини «в образі епохи») до засобу формування образів (часто «деприватизованих») поточного спілкування. Відтак, подальший розвиток технологій візуалізації комунікацій і їх зворотного впливу на людину і середовище спілкування стає окремим напрямом антропологічних досліджень.

Кроком до постдисциплінарності соціальної антропології можна назвати статтю Данила Судина «Евристичний потенціал вивчення повсякденності з допомогою кількісних методів», у якій автор, використовуючи базу даних *European Social Survey* за 2010 рік, обґрунтовує успішність використання кількісних методів для вивчення повсякдення у ситуаціях, нечутливих для якісного інструментарію, коли причини тих чи інших дій та практик залишаються поза наративами респондентів.

І на вершині «динамічної парадигми», покладеної нами в основу соціально-антропологічних студій, перебуває «рух смислів», опрацьований філософською антропологією Романа Кіся, представленою у цьому виданні публікацією під назвою «Окремішнє «Я» і світ смислів». Речі «осушуються» для нас, коли вони наділяються нами певними смислами, — вважає Р. Кісь. Ми маємо справу не з речами, а з нашими уявленнями про них (смыслообразами). Таким чином, ми живемо не у світі речей, процесів і явищ, а у світі смислів, їх конфігурацій, інтерпретативних моделей, способів тлумачення і оцінок. Сенси неохопні нашою свідомістю, але, водночас, вони нюансують, структурують наші переживання. Модусами смислоруху є різні форми сенсокінезису (динаміки руху смислів і смислових конфігурацій, у яких взаємонаповнюються сенси). Основною структурою культури є не форми втілення культурної діяльності, а смислові мережі.

Сенсологія Р. Кіся є однією з версій феноменології Е. Гуссерля, доповненою філософією смислу. За Р. Кісем, феномен — це «пасмо» смисловідношення. Гуссерль розробив учення про інтенційність

свідомості: вона не існує інакше, як в унапрявленості на інтенційні об'єкти. Р. Кісь поглибив це розуміння поясненням, звідки виникає інтенційність: саме спонтанна «гра смислів» унапрямує думку.

В основу структурування антропологічних «Народознавчих зошитів» ми заклали принцип руху нашої наукової спільноти до утвердження соціальної антропології в Україні. Контури цього руху вміщаються в трьох складових, якими визначається існування науки як такої: 1) опрацювання концептів і теорій; 2) робота з методами; 3) проведення емпіричних досліджень.

Кожна наукова стаття є співвідношенням усіх трьох компонент. Водночас, тексти, які надійшли до нашого редакційного портфеля, дають змогу досить чітко поділити їх на ті, що сфокусовані на формуванні/розвитку теорій чи розширенні функціонування певних, уже відомих концептів; виведенні чи застосуванні методів та методологій досліджень відповідних напрямів; а також ті, що присвячені підсумкам конкретних емпіричних (польових, архівних) досліджень.

Загалом, зміст цього випуску «Народознавчих зошитів» відображає три динамічні складові діяльності Відділу соціальної антропології: становлення дослідницької спільноти, напрями та способи її діяльності; проектно-тематичні активності; розвиток наукових комунікацій (рубрики «Рецензії», «Наукове життя», що містять інформацію про наукові проекти, методологічні семінари Відділу, наукові конференції, міжнародні зустрічі).

Редакція висловлює вдячність директору Інституту народознавства, академіку НАН України Степану Павлюку та професору Роману Яціву, які щиро підтримали ідею випуску окремого номера «Народознавчих зошитів», що відобразатиме діяльність новопосталого осередку соціальної антропології, надавали редакції постійну підтримку у підготовці видання. Висловлюємо пошану і вдячність співробітникам науково-технічного центру Інституту та його керівникові, пані Ірині Чмизі, що кваліфіковано забезпечили процес підготовки видання до друку.

Редакційна підготовка «Народознавчих зошитів», об'єднаних ідеєю становлення соціальної антропології як окремого напряму наукових досліджень в Україні, відбувалася за активної і самовідданої участі всіх наукових співробітників/ць Відділу і є результатом нашої спільної роботи.

В добрий час!